

Резюме

Стаття посвячена дослідженню питання взаємозв'язку та взаємодії громадянського суспільства та держави, що особливо актуально в зв'язку з двадцятилітнім незалежністю України.

Ключевые слова: держава, особистість, громадянське суспільство.

Summary

This article is devoted to the research of the issues of relationship and interaction between the civil society and the state which become especially important with the 20th anniversary of Ukrainian independence.

Key words: state, personality, civil society.

Отримано 8.09.2011

О. М. ЄЛМАНОВА

Оксана Миколаївна Єлманова, аспірант Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, член Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення

ПРАВО ТА МОРАЛЬ: СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ В КОНТЕКСТІ АНАЛІЗУ ОСНОВНИХ РЕГУЛЯТОРІВ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН, ЧИННИКІВ ТА НАСЛІДКІВ ЇХНЬОГО РЕГУЛЯТОРНОГО ВПЛИВУ

Регулювання суспільних відносин упродовж процесу розвитку цивілізації здійснювалось шляхом запровадження певних регуляторів, серед яких в основному реалізація соціальних норм (норм звичаєвих, норм-традицій, норм моралі, які згодом було відображено у правових нормах), яка мала значне поширення.

У сучасному вченні про право мораль визначають як об'єктивне явище, що належить до духовного (внутрішнього) життя людини, яке формується усвідомлено і до моменту належного закріплення в процесі правотворчості не має зовнішньо-формального вираження.

Мораль пов'язана з внутрішнім осмисленням кожним членом суспільства свого обов'язку та спонукування до відповідних дій і відповідальності особи за свої вчинки та наміри. Мораль поряд з правом домінує в системі соціальних норм та втілює в своїх нормах абсолютні цінності, тому моральні норми і оцінки з точки зору самого суспільства є вищим критерієм поведінки. З огляду на це мораль слугує критерієм для оцінки суспільної ефективності правових норм з точки зору їх відповідності вимогам справедливості та моральним очікуванням¹.

Як форма суспільної свідомості система відносин і норм – мораль зародилася раніше політичної й правової форм свідомості, раніше державної організації суспільства. Виникнення моралі зумовлене процесом становлення і розвитку суспільної праці, коли з'являється необхідність регулювання відносин між особистістю і первісним колективом.

Звичай та мораль регулювали взаємини людей у первіснообщинному ладі. Норми моралі були та є продуктом історичного розвитку людства. Вони сформувалися в боротьбі зі злом, для затвердження добра, людяності, справедливості, щастя людей.

Правова система державно-організованого суспільства закріплює життєво важливі для всього суспільства вимоги моралі, моральну культуру населення країни, виходить із того, що моральна основа права є важливою складовою загальної регулятивної потенції права, що право має бути моральним, закони мають бути справедливими й гуманними.

Право і мораль як ціннісні системи нормують соціальне життя на підставі загальних ціннісних принципів пріоритетними серед яких є життя, безпека, гідність, значущість людини як особистості та належні умови її існування; право є інституційним регулятором, має формальну визначеність, є об'єктивним явищем, не залежить від суб'єктивних примх, усвідомлюється правосвідомістю і є обов'язковим для всіх.

У сучасній юридичній науці існує кілька концепцій розуміння права. Тривала дискусія між прихильниками тлумачення права у вузько нормативному значенні й прихильниками широкого підходу до права привела до утвердження останнього та виникнення поряд з іншими інтегративної концепції розуміння права. Розглядаючи концепції праворозуміння, які тісно взаємодіють з морально-етичним змістом права (природно-правова теорія права, моральна теорія права, психологічна теорія права, соціологічна теорія права та інтегральне розуміння права), можна дійти висновку, що природна школа права найбільш повно та послідовно обгрунтовує необхідність відповідності права моральній природі людини.

Об'єктивна зумовленість взаємодії права та моралі у сучасному правовому житті визначається тим, що правові закони втілюють у собі принципи гуманізму, справедливості та рівності людей, інакше кажучи, закони правової держави реалізують вищі моральні вимоги сучасного демократичного суспільства. У свою чергу, незаперечною основоположною вимогою-принципом правотворчості, що виражає її сутність, є гуманізм, тобто формування нормативно-правових актів на засадах загальнолюдських цінностей, забезпечення і захист прав та свобод людини, максимально можливе задоволення її духовних та матеріальних потреб².

Регулівна функція права та моральних норм виявляється шляхом створення моделі бажаної поведінки особистості через вплив на її свідомість, волю за допомогою стимулювання визначених мотивів, інтересів, поведінки, що забезпечують або поєднання інтересів особистості та суспільства, або їхнє підпорядкування суспільній волі.

За своєю природою і походженням мораль перебуває дещо в іншій площині ніж право. Мораль – невід'ємна сторона духовного життя людей. Тому в моралі функція та її роль як духовного фактора нероздільні. Моральні норми формуються в процесі розвитку моральних поглядів, настанов. Ці норми, по суті, є віддзеркаленням таких поглядів. Вони опосередковують поведінку людей зсередини, у тій моралі, що є у суспільній свідомості.

Так, мораль і право являють собою форми суспільної свідомості, певні нормативні системи, що передбачають загальновизнані правила поведінки. Вони забезпечують упорядкованість, регулятивність, соціальну взаємодію індивідів і груп³.

Вимоги норм моралі та норм права адресуються не певній конкретній особі, а всім тим суб'єктам, які виконують дії, що ними передбачені. Нормативність моралі та права означає, що їх норми застосовуються не одноразово, а кожного разу при виконанні відповідної ситуації на відміну від індивідуальних приписів та вказівок.

Масив правових норм кожного суспільного формування з огляду на тривалість процесу становлення та постійну деформацію не здатен врегулювати всі існуючі суспільні відносини, проте мораль у свою чергу охоплює всі⁴.

Мораль опосередковує ті суспільні відносини, які не можуть бути врегульованими правом через неможливість здійснювати за ними зовнішній контроль. До сфери морального регулювання належать міжлюдські стосунки, обмежені внутрішнім світом людини, а тому прямо не зачіпають суспільні інтереси, не мають безпосереднього зовнішнього вияву. У моральних відносинах людина виступає, перш за все, як індивід, який наділений неповторними рисами і прагненнями особистості. Мораль не тільки визначає межі зовнішньої свободи людини, а й вимагає внутрішнього самовизначення свободи.

У регулюванні суспільних відносин право взаємодіє з мораллю. При з'ясуванні втримування правових норм необхідний не тільки їхній всебічний аналіз із урахуванням вимог ідей правосвідомості суспільства, а й виявлення взаємозв'язків норм права із принципами й нормами моралі, з моральною свідомістю суспільства.

Історія розвитку цивілізації свідчить, що право і мораль як складові частини культури суспільства органічно пов'язані один з одним. Взаємодія права і моралі в суспільстві – це складний та багатогранний процес. Активно впливаючи на мораль, право сприяє глибшому її вкоріненню в суспільстві, одночасно під впливом моральних вимог право постійно збагачується, підвищується його роль як соціального регулятора суспільних відносин. На практиці така взаємодія проявляється в тому, що окремі норми права створюються з урахуванням вимог норм моралі⁵.

Сьогодні головною тенденцією правового життя є всебічна гуманізація законодавства і суспільних відносин. У контексті розгляду засобів регулювання суспільних відносин важливим є вивчення взаємозв'язку права та моралі в процесі правотворчості.

Передусім необхідно усвідомити, що правотворчість – це найважливіший засіб управління суспільством, а також показник цивілізованості й демократизації суспільства. Правотворчість – форма владно-вольової діяльності держави за участю громадянського суспільства, пов'язана із формальним нормативним закріпленням міри свободи і справедливості, що включає в себе дослідження, узагальнення і систематизацію типових конкретних правовідносин і спрямована на встановлення, зміну, скасування юридичних норм.

Як елемент правового регулювання правотворчість є результатом об'єктивного розвитку суспільних відносин, безпосередньо спрямованим на їх врегулювання, а норми права і норми моралі взаємозумовлюють, доповнюють та взаємозабезпечують один одного в цьому складному процесі.

Джерелами правотворчості в демократичному суспільстві в першу чергу є моральні норми та загальнолюдські цінності.

У багатоманітній і динамічній правовій сфері суспільства правотворчість займає провідне місце. Це пояснюється тим, що саме правотворчість дає життя праву, породжує, формує й оформлює його. Тому є зрозумілим величезний суспільний інтерес до правотворчості. За результатами правотворчої роботи – якістю законів та інших нормативних актів – роблять висновки про державу в цілому, ступінь її демократичності, цивілізованості, культури.

Підвищення якості правових рішень, зниження до мінімуму неефективних нормативних актів – постійне завдання законодавця. Власне цим пояснюється теоретичне і практичне значення вивчення проблем, які пов'язані з процесом створення норм права. Закони необхідні для людей, суспільства, і не можна

допускати прийняття поспішних, непродуманих нормативно-правових рішень, адже будь-яка помилка законодавця тягне невинуваті матеріальні затрати, порушення інтересів громадян.

Правотворчість – це особлива функція держави, інших уповноважених суб'єктів, правова форма, правова «оболонка» їх діяльності. Одна з важливих характеристик правотворчості полягає в тому, що це діяльність, яка пов'язана з прийняттям, виданням норм права, що є обов'язковими для тих, кому вони адресовані.

Держава здійснює законотворчу політику на основі вивчення потреб суспільства і пізнання тенденцій суспільного розвитку. Основними імпульсами щодо створення закону чи іншого нормативного правового акта є суспільно значуща проблема, гостра соціальна ситуація, невирішення питань, тобто те, що має велике значення для більшості людей, для держави в цілому.

Серед основних факторів, що формують основу оптимального та ефективного здійснення правотворчої діяльності, активно-творчого, випереджаючого впливу правових актів на динаміку суспільного розвитку, в контексті досліджуваної тематики необхідно зокрема виділити такі:

1) соціальні фактори – принципове значення при розробці нормативних актів має також ступінь піклування суспільства і держави про особу, її інтереси і потреби, про охорону та гарантування її прав і свобод;

2) національні фактори – у багатонаціональній державі процес формування норм права визначається переважно існуючими взаємовідносинами, формами співробітництва між націями і народностями, що живуть у країні, турботою щодо їх рівноправності та вільного розвитку;

3) ідеологічні фактори – ідеологічна база права, правосвідомість громадян і суспільства в цілому, ступінь її впровадження в суспільну свідомість, правові ідеї, спрямовані на подальший розвиток законодавства.

Водночас всі фактори правотворчості можна поділити на три групи – фактори, що визначають предмет правового регулювання; фактори, що виражають позиції учасників правотворчої діяльності; фактори власно юридичного характеру.

Класифікація факторів за характером впливу дає змогу виокремити насамперед ті, котрі перебувають поза правовою системою. Вивчення існуючих процесів та їхніх тенденцій дає можливість своєчасно відчувати необхідність правових змін. Більшість з цих факторів набувають значення правотворюючих, оскільки в них зароджується і виявляється об'єкт майбутнього регулювання. Важливо правильно оцінити даний об'єкт і зміло обрати предмет і метод правового регулювання. За своїм впливом на правові акти можна зазначити «нормальні» фактори, що сприяють спокійній та ритмічній правотворчості, «відхиляючі», «нормативно-надзвичайні», «форс-мажорні». З кожним з них пов'язаний той чи інший ступінь ризику в прийнятті й реалізації актів прямого народовладдя.

При характеристиці прямої правотворчості слід звернути увагу на ту роль, яку відіграють у цьому процесі стійкі правила (норми) та принципи поведінки, що склалися в суспільстві й передаються людьми від покоління до покоління, додержуються внаслідок звички та на підставі внутрішнього переконання охороняються громадською думкою (норми звичаїв та моралі). Адже в сучасних умовах майже в кожній групі населення є свої звичаї, що відповідають його моралі та звичкам.

Питання про значення норм моралі, звичаїв та традицій для прямої правотворчості можна розглядати в кількох аспектах з огляду на різноманітність її інститутів, норм і конкретних форм їх застосування.

По-перше, суб'єкти прямого народовладдя враховують звичаї (насамперед місцеві) та норми моралі, що відіграють позитивну роль на сучасному етапі розвитку суспільства і надають їм, певною мірою, правового, загальнообов'язкового значення.

По-друге, формально сконструйовані норми моралі можуть набувати в суспільному житті конкретних, різних за формою способів реалізації, які також можуть стати звичаєм, традицією.

По-третє, суб'єкти безпосередньої демократії будують свою роботу відповідно до нормативних актів, що регулюють процедуру прямої правотворчості й які в свою чергу створені з урахуванням норм моралі, а також історичних традицій та звичаїв.

Водночас за допомогою права держава прагне до затвердження у свідомості громадян загальнолюдських, прогресивних норм моралі, бореться з несправедливістю, злом. Норми права не мають суперечити позитивним основам суспільства. Разом з тим вимоги суспільної моралі неодмінно враховуються державними органами при розробці нормативних актів держави.

Право повинно сприяти затвердженню ідеалів добра й справедливості в суспільстві. Судові й інші правозастосовні органи звертаються при визначенні юридичних мір до моральних норм, а деякі правові норми безпосередньо закріплюють моральні норми, підсилюючи їх юридичними санкціями. Через право здійснюється охорона моральних норм і моральних підвалин.

Слід зазначити, що дієвість системи правового регулювання залежить від рівня впорядкованості соціальних відносин. Це впорядкування відбувається шляхом соціального регулювання. Міра регулятивного впливу на суспільство визначається певними факторами, а саме: ступенем розвитку суспільних відносин, вимогами, які ставить саме суспільство, складністю відносин, що виникають між суб'єктами, та рівнем організованості суспільства.

Соціальне регулювання – це здійснюваний за допомогою системи спеціальних засобів вплив суспільства на поведінку суб'єктів для упорядкування відносин та забезпечення соціального компромісу.

У юридичній літературі існують різні підходи до проблеми соціального регулювання: від релігійних до класових, від біхевіористських (пов'язаних з поведінкою суб'єктів) до кібернетичних.

Соціальне регулювання характеризується як найбільш раціональне поєднання двох його різновидів: нормативного регулювання та індивідуального регулювання.

Соціальне регулювання реалізується в суспільстві, його змістом є перехід від нормативного регулювання до індивідуального. Процес упорядкування відносин між суб'єктами пов'язується з можливістю конкретизації правил загального характеру до певного випадку чи суб'єкта⁶.

Вказані види соціального регулювання мають рівноцінне значення, оскільки нормативне визначає правила поведінки в цілому, а індивідуальне є засобом реалізації нормативного шляхом його конкретизації до певних життєвих обставин.

Ефективність правових норм, їхнє виконання багато в чому зумовлено тим, наскільки вони відповідають вимогам моралі. Щоб правові норми працювали, вони, принаймні, не мають суперечити правилам моралі, а право в цілому має відповідати моральним поглядам суспільства.

Критерієм оцінки цінності правового регулювання є його реальна позитивна (корисна) значущість для функціонування та розвитку окремої особи, соціальних групи чи суспільства у цілому. Зазначене дає можливість виокремити за суб'єктним критерієм особисту, групову, загальносоціальну цінність правового регулювання.

Деякі автори вважають, що соціальна цінність є причиною ефективності, але повною мірою вона не може гарантувати високий ступінь ефективності. Для цього потрібні певні умови: адекватність правового регулювання різним видам інтересів; досконалість законодавства та правозастосовної діяльності; рівень правової культури суспільства та окремої особи; стан законності та інші. Під умовами ефективності розуміють певні обставини, які, з одного боку, сприяють найбільшій реалізації цінності права, що дає можливість задовольнити інтереси суб'єктів, а, з другого – це супутні фактори, які мають значення для дії індивідів з досягнення даної цінності та з її використання.

У юридичній літературі висловлюється точка зору, що критерієм ефективності правових норм є міра досягнення цілей, поставлених перед ними. Цілі правового регулювання передбачають закріплення існуючих суспільних відносин (у тому числі, усталених норм моралі), які його потребують, стимулювання та розвиток тих відносин, котрі на даний момент відповідають вимогам суспільства, та створення умов для розвитку і закріплення нових суспільних відносин.

Заслуговує на увагу точка зору, що соціальна цінність та ефективність співвідносяться як процес і результат. У даному розумінні соціальна цінність відповідає на запитання: які саме інтереси нею задовольняються, а ефективність правового регулювання – яким чином це зроблено та у якій мірі такі інтереси задоволені⁷.

Під час вивчення ефективності правових норм та норм моралі важливо звертати увагу не на цілі законодавства, а на інтереси. Визначивши інтерес як співвідношення необхідності задоволення потреб різних соціальних груп, класів, окремих верств населення і можливості їх задоволення, виникає модель, складові котрої можна розглядати як елементи ефективності, а саме:

- соціальні потреби, які необхідно задовольнити з допомогою конкретного нормативного акта;
- правові засоби, їхні кількість та якість;
- здатність правових засобів задовольняти соціальні потреби, закріплені у нормативному акті;
- перспективність напрямів вдосконалення законодавства для задоволення соціальних потреб за допомогою правових засобів.

У контексті правотворення до загальносоціальних передумов ефективності юридичної норми (ефективності правотворчості) слід віднести:

- відповідність норми об'єктивним законам (закономірностям) існування і розвитку людини та суспільства;
- відповідність норми конкретно-історичним умовам її функціонування, реальним можливостям її здійснення (матеріальним, духовним, часовим, кадровим тощо);
- відповідність юридичної норми реальним потребам та інтересам тих суб'єктів, відносини між якими вона має регулювати;
- відповідність юридичної норми стану правосвідомості та моралі, рівню загальної культури, громадській думці згаданих суб'єктів;
- відповідність норми права висновкам тих наук (суспільних, природничих, технічних), які «предметно» вивчають об'єкти, що перебувають у сфері правового регулювання;
- відповідність юридичної норми загальним закономірностям самоорганізації системних явищ (їх вивчає наука синергетика) і цілеспрямованій організації таких явищ (їх вивчає зокрема кібернетика).

Підсумовуючи викладене, варто зазначити, що до юридичних (спеціально-соціальних) передумов ефективності юридичної норми зокрема належать такі: правове закріплення домінуючих потреб суспільства та зумовленість правотворчої діяльності об'єктивними умовами розвитку суспільства.

Правотворчість як сфера застосування норм моралі перебуває у тісному взаємозв'язку з правовою культурою, зміст якої становить їх взаємозалежність. Правова культура – це якість правового життя суспільства і ступінь гарантованості державою та суспільством прав і свобод людини, а також знання, розуміння і дотримання права кожним окремим членом суспільства.

Моральні принципи й норми значною мірою визначаються також соціально-економічними умовами життя суспільства. У розвитку людства відзначається моральний прогрес, підвищення моральної культури. Однак моральний розвиток людства зазнає певних суперечностей. Загальнолюдське в моралі зіштовхується із проявами групової моральної свідомості, відбувається взаємодія загальнолюдського і класового.

Правова культура відображає всю сукупність правових процесів у суспільстві (правотворення, правове мислення, правове регулювання, правотворчість, правореалізацію, правомірну поведінку) та багато в чому залежить від рівня розвитку і якості правотворчої діяльності зі створення законодавчої основи життя суспільства. В цьому контексті правотворчість є могутнім засобом інтелектуального і морального впливу, що сприяє розвитку тих чи інших правових уявлень. Тому, створенням норм права повинні займатися компетентні особи з дотриманням моральних і юридичних принципів. Правовий нігілізм призводить до втрати правом соціальної цінності та поваги з боку членів суспільства, у результаті чого право втрачає ефективність, перестає панувати.

Формами впливу правової культури на процес правотворчості є наукове прогнозування необхідності прийняття та розробка концепцій окремих законів та нормативно-правових актів, що дає можливість законодавцю заздалегідь вивчити питання про доцільність прийняття окремих приписів та спрогнозувати їх ефективність. При розробці законопроекту законодавець спирається на правосвідомість і враховує правову культуру народу, окремих соціальних груп, створює правові приписи, які втілювали би в собі очікувані суб'єктами суспільних відносин еталони і зразки поведінки.

Таким чином, право і мораль як ціннісні системи нормують соціальне життя на підставі загальних ціннісних принципів, пріоритетними серед яких є життя, безпека, гідність, значущість людини як особистості та належні умови її існування. На відміну від моралі, право є інституційним регулятором, має формальну визначеність, є об'єктивним явищем, не залежить від суб'єктивних примх, усвідомлюється правосвідомістю і є загальнообов'язковим.

¹ Гетьман-П'ятковська І. А. Історія становлення проблеми співвідношення та взаємодії права і моралі в правовій системі України // Часопис Київського університету права. – 2005. – № 1. – С. 32–37.

² Ковальський В. С. Правотворчість: теоретичні та логічні засади / Ковальський В. С., Козінцев І. П. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 192 с.

³ Петришин О. В. Право як соціокультурне значне явище: особливості юридичного підходу // Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства. – Х., 2007. – С. 90–109.

⁴ Правознавство / За ред. Михайла Настюка. – 2-ге вид. – Львів: Світ, 1995. – 272 с.

⁵ Скакун О. Ф. Теория государства и права: Учебник для вузов. – Харьков: Консум, 2000. – 656 с.

⁶ Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.

⁷ Там само.

Резюме

Статтю присвячено з'ясуванню та дослідженню співвідношення права та моралі як основних регуляторів суспільних відносин, важливості та ефективності форм об'єктивації вказаних правових явищ для життя суспільства, а також аналізу наслідків впливу норм моралі та правових норм на суспільні відносини.

Ключові слова: право та мораль, походження права, правотворчість, правозастосовна діяльність, моральні принципи, правова культура, регуляторний вплив, соціальне регулювання.

Резюме

Статья посвящена выяснению и исследованию соотношения права и морали как основных регуляторов общественных отношений, важности и эффективности форм объективации указанных правовых явлений для существования общества, а также анализу последствий влияния норм морали и правовых норм на общественные отношения.

Ключевые слова: право и мораль, происхождения права, правотворчество, правоприменительная деятельность, нравственные принципы, правовая культура, регуляторное влияние, социальное регулирование.

Summary

This article is devoted to clarification and correlation study of law and morality as the main regulator of social relations, the importance and effectiveness of these forms of objective legal phenomena in society and analyze the effects of moral norms and legal norms on social relations.

Key words: law and morality, the origin of law, law-making, enforcement activity, moral principles, legal culture, the regulatory impact, social regulation.

Отримано 17.11.2011